

Kentsel dönüşümün artıkları – çıkmacılar: Enformel kentleşme ile yıkımların arasında

Can Altay - Onur Ceritoğlu

Özet: Yapıya ait hurdanın yeniden kullanıma sunulduğu alanlar olarak tanımlayabileceğimiz çıkmacılar, İstanbul'da 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısındaki enformel kentleşme ile 2000 sonrasında ivme kazanan neoliberal kentleşme süreçlerinin arakesitinde yer alır. Çıkmacılar, gecekondulaşmasının kendi imkansızlıklarından türemiş bir aktör olarak enkazdan kurtarılan pencere, kapı ve vitrifiye gibi yapı elemanlarının biriktiği ve yeniden dolaşıma sokulduğu kişi ya da yerler olarak tariflenebilir. Gecekondulaşma, kentsel dönüşüm ve mahalle yıkımları ile ilişkilenen bu hurdalıklar, kentin çeperlerinde yer alan semtlerde karşımıza çıkıyor. İstanbul'un kentsel dönüşüm coğrafyasından hareketle küresel ile yerel ekonominin kesişiminde varlıklarını sürdürmeye çalışan çıkmacı hurdalıklarının, gecekondulaşma kültürü ile 'yıkıp yeniden yapma ve yerinden etme' mekanizmaları üzerinden işleyen totaliter kentleşmenin getirdiği yapı kültürü kapsamında inceliyoruz. Amacımız, çıkmacıların bugün kent coğrafyası ve çeperlerinde nasıl etkileri olduğunu inceleyerek kent ekolojisine ve kentsel müştereklerin inşasına yönelik çıkarımlara varılabilir mi sorgulamak. Bunu yaparken, çıkmacıların bir "ilişkisel altyapı" (Simone, 2015) yani fiziksel veya kamusal altyapıların yokluğunda kent sakinlerinin hayatta kalmak ya da kente ayak uydurmak için geliştirdiği ilişki temelli çözümlere bir örnek olarak konumlandırıyoruz.

Anahtar sözcükler: İstanbul ve çevresi, enkaz, ilişkisel altyapı, gayriresmî ekonomi, kentsel dönüşüm, kent ekolojisi.

Yapıya ait hurdanın yeniden kullanıma sunulduğu alanlar olarak tanımlayabileceğimiz çıkmacılar, İstanbul'da 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısındaki enformel kentleşme ile 2000 sonrasında ivme kazanan neoliberal kentleşme süreçlerinin arakesitinde yer alır. Çıkmacılar, gecekondulaşmasının kendi imkansızlıklarından türemiş bir aktör olarak enkazdan kurtarılan pencere, kapı ve vitrifiye gibi yapı elemanlarının biriktiği ve yeniden dolaşıma sokulduğu kişi ya da yerler olarak tariflenebilir. Gecekondulaşma, kentsel dönüşüm ve mahalle yıkımları ile ilişkilenen bu hurdalıklar, kentin çeperlerinde yer alan semtlerde karşımıza çıkıyor.

İstanbul'un kentsel dönüşüm coğrafyasından hareketle küresel ile yerel ekonominin kesişiminde varlıklarını sürdürmeye çalışan çıkmacı hurdalıklarımı, gecekondu yapı kültürü ile “yıkıp yeniden yapma ve yerinden etme” mekanizmaları üzerinden işleyen totaliter kentleşmenin getirdiği yapı kültürü kapsamında inceliyoruz. Amacımız, çıkmacıların bugün kent coğrafyası ve çeperlerinde nasıl etkileri olduğunu inceleyerek kent ekolojisine ve kentsel müştereklerin inşasına yönelik çıkarımlara varılabilir mi, sorgulamak. Bunu yaparken, çıkmacıları bir “ilişkisel altyapı” (Simone, 2015), yani fiziksel veya kamusal altyapıların yokluğunda kent sakinlerinin hayatta kalmak ya da kente ayak uydurmak için geliştirdiği ilişki temelli çözümlere bir örnek olarak konumlandırıyoruz.

Fotoğraf: Onur Ceritoğlu, 2011.

Çıkmacılar

Kökenlerine baktığımızda hurdanın “artık”, enkazın ise “yıkıntı” anlamına geldiğini görürüz. Hurdanın İngilizce karşılığı olan “salvage” kelimesi anlamını kaza yapan, enkaz durumdaki gemilerden mal kurtarma eyleminden alıyor. Bu kelimenin yaygın kullanımı ise II. Dünya Savaşı'nda kentlerin bombalanmasından sonra molozun içinden yeniden kullanılabilir olanın ayıklanıp “kurtarılması”na işaret eder (Day, 2009). Yapı hurdasının yeniden dolaşıma girdiği çıkmacılar da yapı tamamen yıkılmadan önce, yıkım sırasında bir kurtarma eylemi söz konusudur. İkinci el yapı malzemeleri ticaretinin yapıldığı hurdalıklar, İstanbul'da

Sultanbeyli, Samandıra, Kâğıthane, Kurtköy, Dudullu gibi kentin çeperinde yer alan ilçelerde konumlanmıştır. Atık olarak tanımlanabilecek yapısal elemanlar kendilerine özgü bir şekilde üst üste yığınlar oluşturarak yeniden kullanım olanaklarına imkân sağlarlar.

Fotoğraf: Onur Ceritoğlu, 2014.

Çıkmacılarda gerçekleşen geri dönüşüm ve yeniden kullanım süreci yapıların sürdürülebilirliği ve yapı malzemelerinin tüketimi konusu ile birebir ilişkilidir. Çıkmacı hurdalıklarında biriken malzemeler yapılar yıkılmadan önce sökülen PVC doğrama, kapı, klozet, kalorifer petekleri gibi yeniden kullanılabilir yapı malzemelerinden oluşur. Sergilenen malzemeler dar gelirli kent sakinleri için erişilebilir değerdedir. Çıkmacıların, barınma ihtiyacını karşılayabilmek için kendi konutunu kendi üretmek durumunda kalanların ucuz malzeme arayışına girmesiyle ortaya çıktığı iddia edilebilir. İstanbul örneğinde görülebileceği gibi bu tür gecekondü yapılaşma modellerinde ilk önce konutlar yasadışı yollarla inşa edilir, daha sonra yeni oluşan yerleşim alanlarına yerel yönetimlerce altyapı hizmet ve donanımları getirilir, en son olarak da yapıyı tamamlanan konutlar yasallaşır. Keyder'e göre her gecekondü mahallesi diğerinin çeperine eklendikçe, kenti oluşturan yeni merkezler bir ağ oluşturarak seri bir şekilde belirlemeye başlar (2000). Öte yandan yapısal altyapının yokluğu ilişkisel altyapının yokluğuna işaret etmez (Simone, 2015). Abdou Maliq Simone'un post-kolonyal şehirler üzerinden geliştirdiği bu kavram, İstanbul'da da çok aşına olduğumuz

toplumsal dayanışma, mucitlik, yer yer çıkarıcı kurnazlık ve “vahşi kapitalizmi” taklit etme noktasına da gelen eylemleri tanımlar. Hemşeri dayanışması da, yapılarda ek kat çıkabilmek için beton filizlerini açıkta bırakmak da, sofistike dolmuş hat ve ağları da (Korkmaz ve Ünlü Yücesoy, 2009), küçük ölçekli atık yönetiminde önemli rol oynayan kâğıt toplayıcılar da (Altay, 2009) ilişkisel altyapılara örnek teşkil edebilir. Bu eylem ve olgular, hem kentleşme ve kentin kullanım biçimleri hem de toplulukların var olabilme taktiklerine katkı koydukları ölçüde ilişkisel altyapı özelliği kazanır.

Çıkmacılar diğer yapı hurdalıklarından ayrışırlar. Örneğin yıkım sonrası betondan çıkarılan bağlayıcı demir çubuklar demir hurdacılarına satılır; kalan moloz çeşitli yol yapım inşaatlarında (örneğin 3. Köprü yol güzergâhı) ve dolgu alanlarında (örneğin Yenikapı) kullanılır. Oysaki çıkmacılardaki pencere doğramaları oldukları gibi yeniden kullanıma girmek üzere bekletilirler. Alıcı, sergilenen farklı boyutlardaki pencerelerden kendi evinin pencere boyutlarına en uygun olanı seçerek satın alır. Bazı çıkmacı hurdalarında eski doğramalar atölyede işlenerek standart boyutlara getirilse de, yapılacak evin pencere açıklıklarının eldeki doğramalara göre şekillendiği bile söylenebilir. Bu yönüyle gecekondü ekosisteminin bir uzantısı gibi algılanabilecek çıkmacılar, günümüzde kentsel dönüşüm bağlamında gerçekleşen yıkımlar ile ikinci el yapı malzeme piyasası için büyük bir kaynak oluşturmaktadır.

Fotoğraf: Onur Ceritoğlu, 2016.

Özellikle yeni kanun çerçevesiyle şiddetlenen kentsel dönüşüm süreçlerinin görünmez aktörlerinden sayılabilecek yıkımcılarla gerçekleştirdiğimiz mülakatlarda, enkazdan çıkan hurdanın yıkım işinin karşılığı olarak kabul edildiğini öğreniyoruz. Yıkımcıların çoğu, yıkımdan elde ettikleri çıkma malzemeyi kendi olanaklarıyla farklı araçlara ya da kullanıcıya satıyorlar. Örneğin Dudullu çevresinde oluşan sanayi bölgesinde yer alan Altunşehir Mahallesi'nde, bu türde bir ticaretin gerçekleştiği 10'a yakın spot¹ dükkânı bulunuyor. İşletme sahipleri 1980'lerden itibaren gecekondulu bölgesi olan bu mahalleye yapı malzemesi tedarik ederlerken, şimdi yoğunlukla İstanbul dışına malzeme verdiklerini söylüyorlar. Burada yer alan bir yıkımcı-çıkmacı yılda ortalama iki yüz bina yıkıp, ayda ortalama bin-bin beş yüz parça çıkma yapı elemanını satmakta. Bu dükkânlardan satın alınan malzeme Düzce, İzmit, Balıkesir, Giresun, Ordu, Trabzon gibi kentlerde ikincil konut piyasasını oluşturan yazlıklarda, köy evlerinde kullanılıyor. Kentsel dönüşümün arttığı yapı elemanlarının çıkmacılar aracılığıyla artık 2010'larda Karadeniz bölgesine dağıldığını gözlemliyoruz.

Bu haliyle çıkmacıların, İstanbul'da yoğunlaşan yıkımların artması ve buna karşılık enformel yapı üretiminin önünün kesilmesi sebebiyle, sadece şehiriçi, değil şehirdışı, görece uzak yerleri de etkilediğini gözlemlemeye başlıyoruz. Çöp olmaya gidecek bir nesne yeniden kullanım üzerinden dolaşımda kalarak yeniden bir yapıtaşı, bir kültürel malzemeye dönüşürken, aslında yapısal atık üze-

Fotoğraf: Onur Ceritoğlu, 2011.

1 Her çeşit ikinci el ve çıkma malzeme, "spot" kelimesiyle terimleşmiştir.

rinden baktığımızda bu atığın asla doğaya dönemeyecek şekilde tasarlandığını da bize hatırlatıyor. Böylece atığın, yeniden kullanılсын ya da kullanılmayın, ya da uzak bir yerlerde mutlaka bir tesiri olacağını bir kez daha görüyoruz.

İlişkisel altyapılardan kentsel müştereklere

Mevcut tablo, yıkımın İstanbul kentleşmesinde gittikçe daha fazla rol oynadığını ve yakın gelecekte bunun daha da şiddetleneceğini bize göstermekte. Gecekondu yapılaşmasının kendi imkânlarından üreyen ilişkisel bir altyapının temsilcisi olan çıkmacılar, yeni kentsel dönüşüm kanunlarıyla süregelen yıkımdan ziyadesiyle beslenebilecek olsa da, büyük ölçekli inşaat sanayisi ve emlak piyasalarına kıyasla kentsel dönüşüm pastasından çok daha mütevazı bir pay alarak enformel ve formel konut üretim süreçleri arasında sıkışıp kalmıştır.

Çıkmacılara bakarken çeper konumundaki bir yerin merkezden öteye neler taşıdığına dair sorular sormaya başlıyoruz. Çıkmacılar örneği üzerinden kurmaya çalıştığımız ilk önerme, “çeper” kavramının sadece coğrafi konuyla ilgili olmadığı, hele ki İstanbul gibi hızlı yapılaşma ve kentleşme süreçlerinden geçen büyük şehirlerde, çoğu zaman toplumsal bir çeperle ve sosyoekonomik olarak çeperde kalmakla ilişkili olduğudur. Öte yandan çıkmacıların İstanbul dışına parça mal ticareti yaparak sadece kent merkezli değil, daha geniş bir coğrafyayı da etkisi altına aldığını söylemek mümkün. Belki de daha önemlisi, kentsel dönüşümün etki ve sonuçlarının İstanbul il sınırları dışına çıktığı ve vardığı coğrafyalardaki konut üretim süreçlerine doğrudan eklemeliğine dair çarpıcı bir hikâye anlatıyor – aracısıyla, satıcısıyla, malzemesiyle, karbon ayak iziyle, vs. Gecekondu yapımının suç kapsamına alındığı bir dönemde, bu eklemelenme sürecinin farklı veçheleri daha da dikkate değer hale geliyor.

Çıkmacılar özelinde kent-içi yapısal üretimden (ve yıkımdan) doğan atığın yönetimi ve yeniden üretime dahil edilmesinde önemli bir bilgi ve icraat birikimi mevcut. Sistemin kurguladığı ve dayattığı, çeşitli sertifikalama pratikleri üzerine temellenen şirket yeşilinden oldukça farklılaşan bu oluşumun kendi iç organizasyonunu ve çalışma biçimlerini çözümlenmek önemli bir adım olacaktır. Bu da ikinci önermemiz: Böylesi yeniden kullanım biçimleri, yapısal elemanların iç hiyerarşilerini de alaşağı edebilen, özellikle mimarlık ve yapı üretiminde öğretilen öncelikleri zorlayan yeni “yapma biçimleri” de önerebilir.

İstanbul’un kentleşmesinde çok yakın tarihe kadar etkin rol oynamış zaruri çözümlerin sunduğu bu ilişkisel altyapıları incelerken, zaman zaman üstyapıyı ya da sistemi taklit ederek vahşi kapitalist, hatta mafyatik oluşumlara mahal vermiş oldukları gerçeğini, malzemeye dair ve teritoryal paylaşım kavgaları olabileceğini, toplananlar ve satanlar arasında olası etnik ayrımları ve hatta cinsiyet sorunsalını unutmamak gerek. Aynı şekilde, bu ilişkisel altyapıları “kendine-yardım” söyleminin sorumluluktan kaçan çıkmazlarına düşmeden anlayıp işler kılabilen bir

yaklaşım gerekmektedir. Çıkmacılar, burada değindiğimiz haliyle iki tür yapılaşma modelinin (gecekondü ve kentsel dönüşüm) arasında kalmış halleriyle bile yeniden kullanım ve yeniden anlamlandırma icraatları açısından önem taşımakta. Bu tür ilişkisel altyapıların kentsel müştereklerin üretimi ya da yeniden üretimi açısından yüksek potansiyel taşıdığı kamınsındayız. Mevcut haliyle piyasa mübadelesi ve piyasa değerlerinin mantığı içerisinde kalan bu alanların, David Harvey'in (2013) deyişyle bir "toplumsal ilişki olarak tasavvur edilecek [müştereklere]" ortaklaştırma ve iştirak üzerinden nasıl dönüştürüleceği sorusu bizim için önem taşıyor. Burada mesele alanda ticari faaliyet yapıp yapılmaması değil (kaldı ki ticaretin varlığı bu sürecin tümüyle tekeli bir kapitalizme maruz kaldığı anlamına gelmez), bu ilişkisel altyapının ortak kullanıma, kolektif katılım ve paylaşımına, kısaca yeniden kullanım üzerinden iştirak pratiğine açık olarak kurgulanmasındadır.

Fotoğraf: Onur Ceritoğlu, 2011.

KAYNAKÇA

- Altay, C. (2009) "Kağıtçılar" Derviş, P. Tanju, B. ve Tanyeli, U. (der.) *İstanbullaşmak: Olgular, Sorunsallar, Metaforlar* içinde, Garanti Galerisi, İstanbul, 149-150.
- Day, J. (2003) "Salvage" Altay, C. (der.) "We're papermen", *he said* içinde, İstanbul, 52-54.
- Harvey, D. (2012) *Asi Şehirler* Metis, İstanbul.
- Keyder, Ç. (2000) "Enformel Konut Piyasasından Küresel Konut Piyasasına" Keyder, Ç. (der.) *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında* içinde, Metis, İstanbul, 171-190.
- Korkmaz, T. ve Ünlü-Yücesoy, E. (2009) "İstanbul: Once an Imperial world city, now a global one" Korkmaz, T., Ünlü-Yücesoy, E., Adanalı, Y., Altay, C. ve Misselwitz, P. (der.) *İstanbul: Living in voluntary and involuntary exclusion* içinde, IABR, Rotterdam, 1-2.
- Simone, A. (2015) "Relational infrastructures in postcolonial urban worlds" Graham, S. ve McFarlane, C. (der.) *Infrastructural Lives* içinde, Routledge, Londra, 17-38.